

L'ESTIGMA DE LA LEPRA AL PAÍS VALENCIÀ. LA COLÒNIA-SANATORI DE FONTILLES (1901-1932)

MIREIA BAÑULS ESCRIVÀ

PEGO, MARINA ALTA

Resum: Repàs de la història de la Colònia-Sanatori de Fontilles, des del naixement de la iniciativa l'any 1901 fins a la intervenció de la II República, en el mateix parant esment en la situació de la lepra a l'Estat espanyol i en concret al País Valencià.

INTRODUCCIÓ

La lepra o mal de Sant Llàtzer, com també es coneguda en referència al passatge bíblic, ha estat al llarg de la història una de les malalties més temudes per la societat. Havia estat una malaltia pròpia de les zones tropicals, i envaí Europa a primeries de l'Edat Mitjana, on va adquirir un caràcter endèmic. No obstant, al segle XIX, tingueren lloc una sèrie d'estudis sobre la malanança i el debat científic sobre la seva contagiositat. Per altra banda, es dóna, en el mateix segle, la consolidació de la disciplina de la microbiologia, juntament amb el descobriment del bacil de la lepra al 1871 pel metge noruec Gerhard Armauer Hansen. Des d'aleshores, també serà coneguda com el mal de Hansen.¹

¹BERNABEU MESTRE, J.; BALLESTER ARTIGUES, T, "Lepra i societat en la primera meitat del segle XX: la Colònia-Sanatori de Fontilles (1908-1932) i la seva intervenció per la Segona República" en *Aguaits nº7*, Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, 1991, p. 51-52.

LA SITUACIÓ DE LA LEPROA AL PAÍS VALENCIÀ

Al País Valencià, la lepra va afectar forçament les comarques centrals valencianes entre els segles XIX i XX. La gravetat i extensió de la infecció fou coneguda entre els lepròlegs com a cap de Sant Antoni (partits judicials de Pego, Dènia, Gandia i Xàtiva). Els primers testimonis oficials de la lepra a l'Espanya contemporània estan datats del desembre del 1859.² Les primeres senyals de la malaltia es donen al nord de Castelló i al sud de Tarragona. Diversos investigadors en parlaren del tema, posant èmfasi sobre la situació social de la major part de la població, marcada per la fam, la falta d'higiene, les crisis agrícoles, etc.

Aquests malalts eren apartats de la societat, però en donar-se un abandonament de les mesures d'aïllament, es justificava d'aquesta manera un important focus leprós. Se'n parlava de l'origen exogen de la malaltia, que era justificat per moviments migratoris, fomentats per les guerres, com fou el cas de la guerra de Cuba o la de les Filipines, i també trobem el focus valencià i andalús, fonamentalment incentivat per la intensitat dels moviments migratoris que hi havia entre aquestes regions i el nord d'Àfrica.³

La situació de la pandèmia al País Valencià, en les primeres dècades del segle XX, mostra que la província d'Alacant, tenia el major nombre de leprosos dins el País valencià; amb Dènia, com el districte o partit judicial amb un major nombre de leprosos, seguida de Xàbia, Gata, Pedreguer i Sanet. Tanmateix, també estigueren força afectats els districtes de Pego, Xixona, la Vila Joiosa; i dins el partit judicial de Pego, destacaven les poblacions de Parcent, Murla, Orba i Benigembla. El metge Faustí Barberà, en una estadística sobre els malalts de lepra a l'Antic Regne de València, en parla a la *Revista Valenciana de*

² BERNABEU MESTRES, Josep; ARTIGUES, BALLESTER, Teresa; *La ciutat del dolor. Metàfores, estigma i exclusió social en la lluita contra la lepra, 1901-1932*, Edita l'Ajuntament de Teulada i Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, Teulada, 2002, p. 13.

³ *Ibidem*, pp. 14-20.

Ciencias Médicas publicada al 1911, sobre l'increment de leprosos a la província d'Alacant. A les primeres dècades del segle XX, se'n parla de més de 300 malalts a la Marina i més de 2000 leprosos al País Valencià. Anteriorment, el 1887 Teodor Baró, director general de Beneficència i Sanitat, va demanar uns cens als governadors civils per saber quin era el nombre d'afectats per la lepra. La província d'Alacant, va mostrar un nombre elevat de deficiències que va donar lloc a la investigació i estudi dels cassos de lepra de tots els pobles del marquesat de Dènia. No obstant, durant els primers anys del segle XX, la malaltia de Llàtzer arribà a ser un punt preocupant dins la societat. La província d'Alacant, comptava amb 137 leprosos distribuïts en 43 municipis, la de València amb 155 malalts distribuïts en 59 municipis, i la de Castelló amb 92 leprosos, distribuïts en 25 municipis.⁴ Tal i com assenyalen Bernabeu i Artigues, "les malalties contagioses com la lepra, el que les converteix en representatives del seu moment històric no és el nombre de malalts, sinó l'imaginari social que les envolta"⁵

LA MARGINACIÓ DE LA MALALTIA

El nombre creixent de malalts durant les primeres dècades del segle XX, creava una gran desconfiança cap a la malaltia, incrementant la por i l'horror a la societat, i creava l'associacionisme entre lepra-contagi. Tot vingué incrementat per la difusió que donava la ciència mèdica sobre el tema del contagi com el major causant de la malaltia.⁶ D'aquesta manera, es proposava per a combatre-la diferents mesures. En primer lloc, l'actitud de les famílies dels leprosos, les quals per por a perdre als seus familiars malalts, optaven per amagar-los. En segon lloc, en resultava més econòmic i més eficient tenir als malalts en una leproseria, o que visqueren de la caritat del carrer, que no tenir-

⁴ *Ibidem*, pp. 21 i 22.

⁵ *Ibidem*, p. 22.

⁶ *Ibidem*, p. 23.

los en les seves cases. En tercer lloc, la leproseria resultava un lloc comú per a tots els malalts, ja que és on tots plegats comparteixen el seu infortuni.⁷

En aquest sentit, la major part dels leprosos visqueren en la més completa marginació, dins coves o barrancs, aïllats d'una societat que no els admetia. És important dir que les primeres mesures per a aïllar els malalts tenen lloc a partir d'una Reial Ordre del 7 de gener de 1878, on s'assenyala la necessitat d'habilitar en totes les províncies un hospital per a leprosos, recordant el problema que suposava la malaltia. També feia esment de la necessitat d'evitar la presència d'aigües estancades, promoure la dessecació de zones pantanoses, facilitar l'aigua potable, impedir la venda de qualsevol animal no sacrificat per escorxadors, fomentar la beneficència domiciliària, promoure mercats amb tot tipus d'aliments frescos, construir habitatges en bones condicions de salubritat o evitar l'acumulació d'animals i persones. Amb tot, aquest programa tant ambiciós no va complir-se. Més endavant, el 1904 l'Institut Mèdic Valencià va dictaminar unes consideracions sobre la malaltia, on també s'insistia sobre les mancances que sofrien els malalts i la necessitat de promoure un profilaxi a través de l'aïllament i la cura.⁸

D'aquesta manera, aniran manifestant-se les primeres activitats filantròpiques dels propagandistes catòlics a principis del segle XX. Cal ressaltar el discurs que nasqué des de la ciència, que lligava la repressió amb la profilaxi, però no traduïa res en concret.⁹

EL PROJECTE FONTILLES

Dins aquest panorama de voluntat filantròpica, nasqué al 1901 de part del jesuïta Carlos Ferris i l'advocat Joaquim Ballester, el projecte de construcció d'una leproseria, per a donar resposta als malalts, tant des del punt de vista

⁷BERNABEU; ARTIGUES, "La lepra...", *op. cit.*, p. 52.

⁸BERNABEU; ARTIGUES, *La ciutat del...*, *op. cit.* pp. 23-28.

⁹*Ibidem*, p.29.

material com espiritual. El pare Ferris va veure el projecte com la manera de curar al malalt a partir de la religió, assenyalant que el mal estat del cos afligia l'ànima del malalt.

Fou el setembre del mateix any, quan el pare Ferris va anar a Tormos a visitar a Joaquim Ballester. Sentiren a algú llastimant-se des la casa del costat a la de l'advocat on vivia Baptista Perelló, un malalt de lepra. Al pare Ferris li va commoure l'escena, i fou aleshores quan decidí emprendre la iniciativa de fundar un alberg per a leprosos. Aleshores, el jesuïta va consultar amb experts mèdics, i també a l'ordre de la Companyia de Jesús i a l'arquebisbe de València sobre la viabilitat d'un projecte com aquell.

Junt a la iniciativa de dur a cap un projecte com Fontilles es va necessitar moure un aparell financer i polític. És aleshores quan es dona la implicació de diverses institucions emblemàtiques d'activitat política i financera del catolicisme social de principis del segle XX: la *Revista de Gandia* i les caixes d'estalvis com la *Caja de Ahorros* i *Monte de Piedad de Gandía*, tingueren un paper destacat dins la implantació del sindicalisme catòlic. També, el col·lectiu de prohoms de Gandia i València, on es trobaven ambdós fundadors. El pare Ferris era un personatge destacat dins algunes institucions catòliques de caire caritatiu com la Casa de la Misericòrdia de València o a l'Institut Valencià de Cecs.¹⁰

Durant la construcció del sanatori caldria destacar l'ajut de molts voluntaris que participaren a treballar de franc, i el paper d'alguns artesans dels pobles veïns; també alguns propietaris cediren terrenys. D'altra banda, va anar apareixent un moviment contra la construcció de la leproseria al 1904, que opinaven que amb l'aglomeració dels llatzerats resultaria més fàcil la transmissió de la malaltia als habitants de les poblacions veïnes, i que també seria un agreujant en el mercat de cara als productes de la Marina, destacant

¹⁰ *Ibidem*, pp. 29-35.

entre ells la pansa.¹¹ Dins aquest moviment de protesta destaquen molts veïns de pobles que limitaven amb Fontilles, que es mostraven encoratjats amb la seva construcció, la premsa, i també destaquen alguns personatges com el polític i advocat de Pego Camilo Pérez Pastor.¹²

Contraportada del llibre *Caridad Heroica*. (1904) Es representa a Sant Francesc de Borja guarint a un malalt de lepra. La utilització de llibres i propaganda per aconseguir la seva promoció i divulgació fou important. Fotografia: www.todocoleccion.net.

LA CONSTRUCCIÓ DE LA COLÒNIA-SANATORI DE SANT FRANCESC DE BORJA PER A LEPROSOS (1908-1932)

Al bell mig de la Vall de Laguar (La Marina Alta), va ser on es va ubicar la leproseria, concretament a la zona coneguda com Fontilles. La leproseria constava de diversos edificis dedicats a diferents funcions tant dels pacients com del personal i serveis generals (teatre, banys, cuines, bugaderies, tallers,

¹¹ *Ibidem*, p. 43.

¹² SÁNCHEZ GARCIA, Rosa, "Algunes idees sobre l'origen del Sanatori de Fontilles" en *Aguaites I*, Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, pp. 84-85.

laboratoris, clíniques, magatzems); a més, d'altres instal·lacions com un cementeri, l'església o una biblioteca, entre altres. Els pacients estaven separats per sexes, essent habitat per homes el pavelló de Sant Rafael, enderrocat per no complir les condicions higièniques i de seguretat necessàries; el pavelló de la Mare de Déu dels Desemparats, habitat per dones; el de Santa Isabel, per a malats en observació, i el de Sant Llàtzer per atendre malalts en cas d'epidèmia. A l'hora de la missa els malalts també eren separats per sexes.

L'any 1902 es constituí el Patronat de Sant Francesc de Borja a Gandia, amb la finalitat d'acollir als leprosos; quatre anys més tard fou declarat Institució de Beneficència Particular per Reial Ordre de 12 de maig de 1906. El 1907, tingueren lloc els primers tràmits legals per a l'obertura del sanatori, i per a tal fi es va realitzar una instància per part del governador d'Alacant per a comprovar que es complien totes les disposicions legals i sanitàries, a més d'higièniques i de moralitat. Acabades les obres de sanejament i d'higiene, el 1908 es va autoritzar per Reial Ordre de 7 de setembre a la Junta de Govern del Patronat de Sant Francesc de Borja, per a obrir el Sanatori-leproseria de Fontilles.¹³

Finalment, l'obertura va tenir lloc el 17 de gener de 1909, amb l'ingrés de cinc malalts. L'autoritat quedà a mans d'una Junta de Govern, amb domicili a Gandia, i amb un administrador al sanatori. L'espiritualitat quedà encomanada a l'ordre dels jesuïtes, i la part assistencial dels malalts a les Germanes Terciàries Franciscanes de la Immaculada, que eren ajudades per joves voluntàries. El sanatori no va comptar amb personal especialitzat fins el 1917, any que en què el dermatòleg valencià Mauro Guillén va convertir-se en el primer director i metge del sanatori. Cal apuntar que, anteriorment, es feia servir dels serveis del metge de la Vall de Laguar, i amb un practicant que servia "per amor a Déu". El 1919 començaren a rebre sota la plantilla personal i els practicants,

¹³ BERNABEU; BALLESTER, "Lepra i societat...", *op. cit.* pp. 56-59.

deixant de banda "l'amor a Déu"; cal apuntar que resultava difícil trobar a gent que acceptara treballar amb llatzerats, a més, hi hagué diverses polèmiques, com les que enfrontaren a infermeres professionals amb les religioses.¹⁴

Els mètodes repressius no quedaren de banda a dins de Fontilles, com passà amb un grup de malalts que es sollevaren. Aquests tirant a faltar els mètodes curatius del metge Àngel Garcia, fugiren del sanatori, cosa que els dugué a tornar a Fontilles en règim de presó o ocupant cel·les amb condicions pèssimes per a habitar. També es coneixen les mesures que empraven els jesuïtes sobre aquells que incomplien el seu règim disciplinari de moralitat catòlica, com era el fet de no assistir a missa.¹⁵ Cal afegir que, fins la intervenció de la II República, la vida a Fontilles es va caracteritzar pel predomini d'actes religiosos i espirituals, com processons, festes i misses.¹⁶

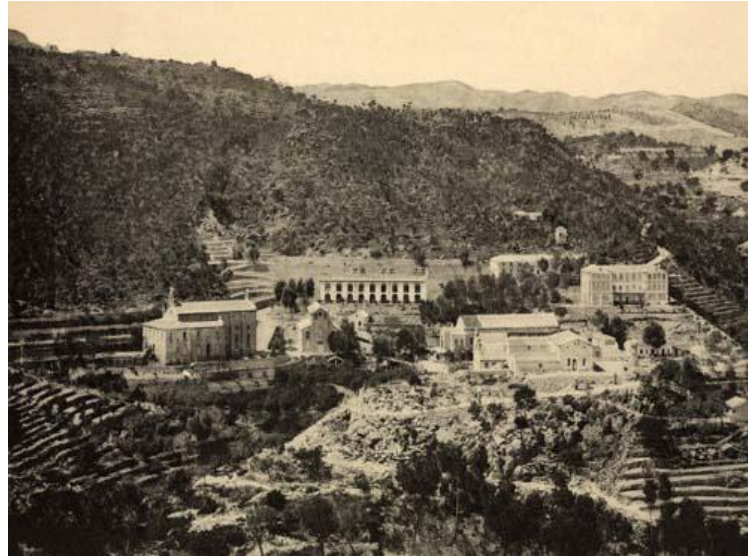
Pel que fa als aspectes econòmics, Fontilles es sostenia per la caritat d'aquelles persones que oferien almoines, i a partir de 1917 començà a rebre una xicoteta subvenció per part de l'Estat, arribant al 1925 a tenir una subvenció anual de 75.000 pessetes, quantitat que representava quasi el 30% dels ingressos del Sanatori. Tot açò contribuí a què Fontilles es convertira en casa de leprosos per a tot el territori valencià i per a aquells llatzerats disseminats pel litoral català. També es contribuí a la creació de l'Institut de Leprologia i les millores introduïdes al laboratori; tot açò també facilità les visites d'estudiants de medicina i dermatòlegs al centre.¹⁷

¹⁴ *Ibidem*, pp. 60-61.

¹⁵ *Ibidem*, pp. 63 i 73.

¹⁶ BERNABEU; ARTIGUES, *La ciutat del dolor...*, op. cit. p. 49.

¹⁷ *Ibidem*, pp. 63-65.

Vista de Fontilles. Fotografia pertanyent a l'exposició "100 anys lluitant per un món sense lepra". Fotografia extreta de <http://www.uv.es/cultura/c/docs/expalaufontilles10cast.htm>

LA INTERVENCIÓ DEL NOU ESTAT. EL SANATORI NACIONAL DE SANT FRANCESC DE BORJA

Amb una Reial Ordre de l'any 1930 l'Estat havia volgut prendre el control del sanatori, encara que no va arribar a passar; però sí que es donarà el control efectiu per part de l'Estat amb el nou règim republicà a partir de 1931. Amb aquest nou estat de les coses, es pretenia dur a terme millores en els lligams entre el sanatori i l'administració sanitària. Fou d'aquesta manera, com l'inspector provincial de Sanitat d'Alacant va fer una sèrie de visites seguint la Direcció General de Sanitat per a poder prendre algunes consideracions sobre el Sanatori, i que partiren dels testimonis de molts malalts. Els malalts assenyalen viure en un règim estricte, pobre i doctrinari al que estaven sotmesos. A més, els llatzerats parlen de l'aïllament del món exterior, no sols per murs i tanques, sinó també perquè se'ls prohibia rebre premsa il·lustrada i llibres de distracció, així com també les cartes que volguessin enviar havien de ser redactades pels treballadors del Sanatori. Pel que fa al menjar, era molt pobre i els utensilis del

menjador resultaven ésser molt deteriorats. També era un problema la manca de sanitaris, i també el fet de donar el càrrec d'infermers als mateixos malalts. En quan a l'aspecte mèdic, es manifestava un tracte que resultava ésser quasi nul, al igual que l'assistència, i les històries clíniques que resultaren ser inexistents.

Tot açò va donar lloc a la formació de l'Unió de Malalts de Fontilles, per a què els mateixos leprosos pogueren participar dins el govern de la institució; aquests veien amb bons ulls la intervenció del nou Estat. Davant aquesta situació tan fràgil, moltes autoritats polítiques decidiren visitar el Sanatori. Per altra banda, la Junta de Govern recelava que el sanatori passara a mans de l'Estat, tot renunciant a la subvenció de l'Estat, per a deixar clara la seva independència.¹⁸

Cal considerar la dissolució de la Companyia de Jesús el 23 de gener de 1932. Els jesuïtes feren ús de diverses lloances per a parlar de la grandesa del projecte, malgrat que la seva funció havia estat la direcció espiritual. Malgrat la seva expulsió de dins l'Estat espanyol, continuaren influint dins Fontilles sobre la direcció del sanatori, la Junta de Patrons i la Junta de Govern del Sanatori. Aquest fet va empitjorar l'ambient de tensió que es vivia i van accelerar la col·lectivització de l'assistència dels leprosos fent ús de la laïcització i secularització de la leproseria.¹⁹

El Decret Ministerial del 23 de juny de 1932, disposava el pas del Sanatori-Leproseria de Fontilles a mans de l'Estat baix la Direcció General de Sanitat, amb el nom de Sanatori Leproseria Nacional de Fontilles, tractant-la com una

¹⁸ *Ibidem*, pp. 67-74 i 83.

¹⁹ *Ibidem*, pp. 74-75.

institució sanitària pública i estatal. A més, es produïa el cessament de la Junta de Patrons i la Junta de Govern.²⁰

Amb aquesta nova situació molts dels aspectes anteriors es corregiren, com és el cas de l'assistència mèdica i també s'incorporà la figura del farmacèutic. Per a combatre la situació d'analfabetisme, es va construir una escola i es va fer una ampliació de la biblioteca. En quan a la matèria religiosa, aquesta passà a ser de lliure opció. En quan al personal es va obrir un concurs de mèrits per a cobrir la plantilla.²¹

CONCLUSIÓ

A partir de la biografia consultada podem dir que la col·lectivització del sanatori va comportar la desestigmació de la malaltia. El nou estat reconeixia el centre com un lloc assistencial de malalts de caràcter públic i general, amb una finalitat científica i mèdica, per eradicar un problema tant important dins la societat com era la lepra.

Cal assenyalar, la bona acollida del règim republicà per part dels malalts, a causa dels dictàmens morals i dels càstigs de la Companyia de Jesús, va fomentar un procés de laïcització i secularització. A més, també la situació d'abandó que rebien les instal·lacions i la manca de personal i ajuda assistencial i mèdica. També va fomentar-se la publicació d'articles periodístics de la vida dels leprosos, cosa que va procurar les visites de les autoritats. S'ha de parlar d'una divisió de la premsa amb articles tant a favor com en contra de la nova intervenció.

²⁰ *Ibidem*, pp. 79-80.

²¹ *Ibidem*, pp. 79, 84 i 85.

Finalment, dir que la iniciativa del pare Ferris fou força important, ja mostra la voluntat de remeiar un problema tant important dins la societat de l'època com era la lepra, la qual havia oblidat i ignorat a aquells pobres llatzerats.

BIBLIOGRAFIA

BERNABEU MESTRE, Josep; BALLESTER ARTIGUES, Teresa, *La ciutat del dolor. Metàfores, estigma i exclusió social en la lluita contra la lepra: Fontilles, 1901-1932*, Teulada, Ajuntament de Teulada i Institut d'Estudis comarcals de la Marina Alta, 2002.

BERNABEU MESTRE, Josep; BALLESTER ARTIGUES, Teresa, "Lepra i societat en la primera meitat del segle xx: La Colònia-Sanatori de Fontilles (1908-1932) i la seva intervenció per la II República" en *Aguaites n°7 (Tardor 1991) Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta*, pp. 49-86.

BERNABEU MESTRE, Josep; BALLESTER ARTIGUES, Teresa, *La leproseria de Sant Francesc de Borja de Fontilles. Els inicis d'un projecte filantròpic*, CEIC Alfons el Vell, Tívoli, 2009.

SÁNCHEZ GARCIA, Rosa, "Algunes idees sobre l'origen del Sanatori de Fontilles" en *Aguaites n°1 Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta*, pp. 79-86.

COM CITAR AQUEST ARTICLE:

Format Norma ISO 690-2

Bañuls Escrivà, Mireia, "L'estigma de la lepra al País Valencià. " [en línia]. *Clapir, Joves Historiadors i Historiadores Valencians* [publicació seriada en línia]. Octubre 2013. <enllaç> ISSN 1989-5909* [Consulta: Dia Mes Any].

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquest article i la seua utilització ha de respectar els drets de la persona/persones autora/autores. Pot copiar, distribuir i

comunicar públicament l'obra. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona/persones autora/autores i el títol de l'article. No s'autoritza la seua reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre. Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de l'article com als seus resums i índexs.